

शिक्षणाच्या अधिकारापासून उच्च शिक्षणापर्यंत: महाराष्ट्रातील मुलींच्या

शैक्षणिक मार्गांचे परीक्षण

1) डॉ. राजधर टेमकर

प्राचार्य,

दादा पाटील राजळे महाविद्यालय, आदिनाथ नगर, तिसगाव

2) ओंकार कोरवले

संशोधक विद्यार्थी

पेमराज सारडा महाविद्यालय, अहिल्यानगर

9579783009

onkarkorwale94@gmail.com

सारांश (Abstract)

शिक्षण हे सामाजिक परिवर्तन आणि लैंगिक समतेसाठी अत्यंत महत्त्वाचे साधन मानले जाते. भारतात मुलांना मोफत आणि सक्तीचे शिक्षण देणारा शिक्षणाचा हक्क कायदा, 2009 लागू करण्यात आला. या कायद्याचा उद्देश 6 ते 14 वर्षे वयोगटातील सर्व मुलांना मोफत आणि सक्तीचे प्राथमिक शिक्षण देणे हा आहे. या संशोधनाचा उद्देश महाराष्ट्र राज्यातील मुलींच्या शैक्षणिक प्रवासाचा अभ्यास करणे हा आहे. विशेषतः शिक्षणाच्या अधिकारामुळे निर्माण झालेल्या प्राथमिक शिक्षणातील प्रवेशाचा मुलींच्या माध्यमिक आणि उच्च शिक्षणातील सहभागावर कसा परिणाम होतो याचे परीक्षण करणे हा आहे.

या अभ्यासासाठी UDISE+, AISHE, भारताची जनगणना आणि शिक्षण मंत्रालयाचे अहवाल या शासनाच्या स्रोतांतील दुय्यम माहितीचा वापर करण्यात आला आहे. अभ्यासातून असे दिसून येते की शिक्षणाच्या अधिकारामुळे प्राथमिक शिक्षणात मुलींचा प्रवेश मोठ्या प्रमाणात वाढला आहे आणि शाळांमध्ये जवळपास लिंगसमता साध्य झाली आहे. तथापि माध्यमिक शिक्षणातून उच्च शिक्षणाकडे जाणाऱ्या संक्रमणामध्ये अजूनही काही अडथळे आहेत.

या संशोधनाचा निष्कर्ष असा आहे की, मुलींच्या शिक्षणातील प्रवेशात सुधारणा झाली असली तरी त्यांचा टिकाव आणि उच्च शिक्षणातील सहभाग वाढवण्यासाठी अधिक मजबूत धोरणात्मक हस्तक्षेप आवश्यक आहेत.

महत्वाचे शब्द (Keywords):

शिक्षण हक्क कायदा (RTE), मुलींचे शिक्षण, उच्च शिक्षण, लैंगिक समता, महिला सक्षमीकरण, NEP 2020.

प्रस्तावना (Introduction)

शिक्षण हे मानवी विकासाचे आणि सामाजिक परिवर्तनाचे मुख्य साधन आहे. भारतीय संविधानाच्या 86 व्या घटना दुरुस्तीनुसार (2002), 6 ते 14 वयोगटातील बालकांसाठी शिक्षण हा मूलभूत अधिकार बनला. या अधिकाराला कायदेशीर स्वरूप देण्यासाठी केंद्र सरकारने 'शिक्षण हक्क कायदा, 2009' (RTE) लागू केला, जो 1 एप्रिल 2010 पासून अंमलात आला.

महाराष्ट्राने शैक्षणिक प्रगतीच्या बाबतीत नेहमीच आघाडीचे स्थान राखले आहे. राज्यातील मुलींच्या शिक्षणाचे प्रमाण राष्ट्रीय सरासरीपेक्षा चांगले असले तरी, प्राथमिक ते उच्च शिक्षणापर्यंतचा हा प्रवास अनेक आव्हानांनी भरलेला आहे. ग्रामीण-शहरी विषमता, आर्थिक मर्यादा, सामाजिक परंपरा आणि सुरक्षिततेचे प्रश्न यामुळे मुलींच्या शैक्षणिक प्रवासावर परिणाम होतो. बालकांचे शिक्षण केवळ शाळेत प्रवेश घेण्यापुरते मर्यादित नसून, ते गुणवत्तापूर्ण शिक्षण मिळवणे आणि ते पूर्ण करणे यावर आधारित असावे, हे या कायद्याचे मूळ उद्दिष्ट आहे. प्रस्तुत लेख महाराष्ट्रातील मुलींच्या शिक्षणातील यशाचे टप्पे, येणारे अडथळे आणि भविष्यातील संधींचे विश्लेषण करतो.

साहित्य समीक्षा (Review of Literature)

मुलींच्या शिक्षणाच्या महत्त्वावर अनेक संशोधनांमध्ये भर दिला आहे.

UNESCO (2020) च्या अहवालानुसार मुलींचे शिक्षण वाढल्यास सामाजिक आणि आर्थिक विकासाला चालना मिळते. **Dreze आणि Sen (2013)** यांनी भारतातील शिक्षणातील असमानतेवर लक्ष वेधले आहे आणि शिक्षण हे सामाजिक समानतेसाठी अत्यंत महत्त्वाचे असल्याचे नमूद केले आहे.

शासनाच्या अहवालानुसार मुलींच्या शिक्षणात लक्षणीय सुधारणा झाली आहे. UDISE+ अहवालानुसार शालेय शिक्षणात मुलींचे प्रमाण सुमारे 48% आहे, जे जवळपास लिंग समानता दर्शवते. तसेच AISHE अहवालानुसार देखील भारतातील उच्च शिक्षणात महिलांचे प्रमाण सुमारे 48% पर्यंत पोहोचले आहे.

तथापि अनेक अभ्यासांमध्ये असे आढळले आहे की सामाजिक आणि आर्थिक अडथळे अजूनही मुलींच्या शिक्षणावर परिणाम करतात. विशेषतः ग्रामीण भागात शाळांचे अंतर, आर्थिक मर्यादा आणि सामाजिक रूढी यामुळे शिक्षण सोडण्याचे प्रमाण वाढते.

संशोधनाची उद्दिष्टे (Objectives)

1. महाराष्ट्रातील प्राथमिक शिक्षणात मुलींच्या प्रवेशावर शिक्षणाच्या अधिकाराचा परिणाम तपासणे.
2. माध्यमिक शिक्षणातील मुलींच्या टिकाव आणि गळतीचे विश्लेषण करणे.
3. उच्च शिक्षणातील मुलींच्या सहभागातील प्रवृत्तींचे परीक्षण करणे.
4. मुलींच्या शैक्षणिक प्रवासावर परिणाम करणाऱ्या संरचनात्मक घटकांचा अभ्यास करणे.

संकल्पनात्मक चौकट (Conceptual Framework)

स्वतंत्र चल (Independent Variable)

- शिक्षणाचा हक्क कायद्याची अंमलबजावणी

मध्यस्थ घटक (Intermediate Variables)

- शाळांची पायाभूत सुविधा
- सामाजिक-आर्थिक परिस्थिती
- शिक्षणातील टिकाव

निर्भर चल (Dependent Variable)

- उच्च शिक्षणातील मुलींचा सहभाग

संशोधन परिकल्पना (Hypotheses)

- H1: शिक्षणाचा हक्क कायद्यामुळे महाराष्ट्रातील प्राथमिक शिक्षणात मुलींच्या प्रवेशात लक्षणीय वाढ झाली आहे.
- H2: सामाजिक-आर्थिक घटक मुलींच्या माध्यमिक शिक्षणातील गळतीवर प्रभाव टाकतात.
- H3: प्राथमिक शिक्षणातील वाढलेला प्रवेश दीर्घकालीन काळात उच्च शिक्षणातील महिलांच्या सहभागात वाढ घडवतो.

संशोधन पद्धती (Methodology)

या संशोधनात वर्णनात्मक आणि विश्लेषणात्मक पद्धतीचा वापर करण्यात आला आहे.

माहितीचे स्रोत

- UDISE+ शालेय शिक्षण अहवाल
- AISHE अहवाल
- भारताची जनगणना

- शिक्षण मंत्रालयाचे अहवाल
- महाराष्ट्र शासनाचे शिक्षण विभाग

विश्लेषण पद्धत

- वर्णनात्मक सांख्यिकी
- प्रवृत्ती विश्लेषण
- तक्ते आणि आलेख

प्राथमिक शिक्षण: प्रवेश आणि अधिकार

शिक्षण हक्क कायदा कायद्याच्या अंमलबजावणीनंतर प्राथमिक स्तरावर मुलींच्या पटनोंदणीत मोठी क्रांती झाली आहे. कारण पारंपरिक सामाजिक आणि आर्थिक अडथळ्यांमुळे अनेक मुलींना शाळेत जाण्याची संधी मिळत नव्हती. शिक्षण हक्ककायद्यामुळे मुलींच्या शिक्षणासाठी प्रवेश, पायाभूत सुविधा आणि सामाजिक जागरूकता या तिन्ही स्तरांवर सकारात्मक बदल झाले.

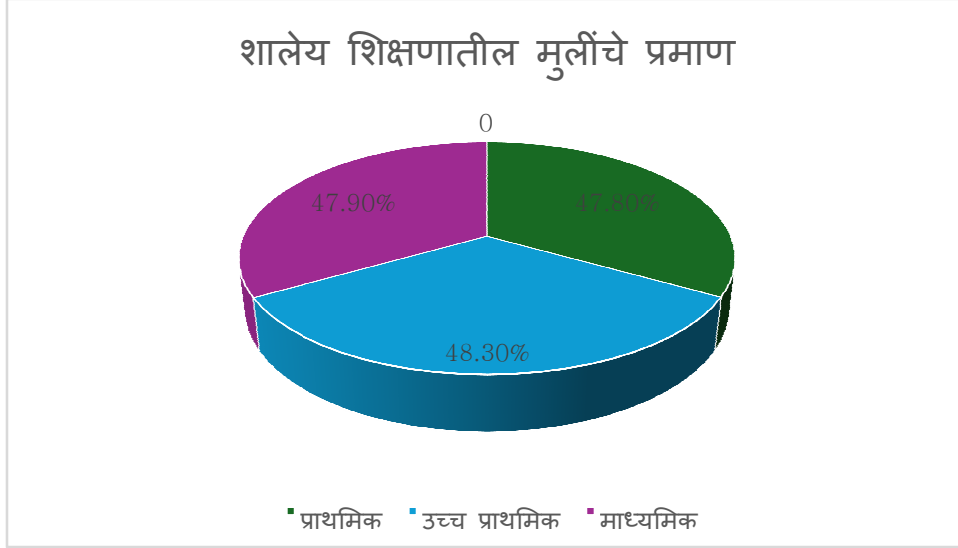
प्रवेशाचे प्रमाण: महाराष्ट्रामध्ये प्राथमिक शिक्षणात मुलींच्या प्रवेशात गेल्या दशकात लक्षणीय वाढ झाली आहे. शिक्षण मंत्रालयाच्या 2024-25 च्या UDISE+ अहवालानुसार प्राथमिक स्तरावर मुलींचा एकूण पटनोंदणीचा दर (Gross Enrolment Ratio - GER) सुमारे 96.3% पर्यंत पोहोचला आहे. याचा अर्थ असा की प्राथमिक शिक्षणासाठी पात्र असलेल्या बहुतांश मुली शाळेत दाखल होत आहेत. राज्यातील शैक्षणिक पायाभूत सुविधा, शासकीय योजना आणि सामाजिक जागरूकता यामुळे मुलींच्या शाळेत प्रवेशाचे प्रमाण तुलनेने अधिक स्थिर आणि उच्च आहे.

25% आरक्षण तरतूद: शिक्षण हक्क कायद्याच्या कलम 12(1)(क) नुसार, खाजगी विनाअनुदानित शाळांमध्ये आर्थिकदृष्ट्या दुर्बल (EWS) आणि वंचित घटकांसाठी 25% जागा राखीव ठेवणे अनिवार्य आहे. या तरतुदीचा उद्देश सामाजिक समावेशन वाढवणे आणि गुणवत्तापूर्ण शिक्षण सर्वांसाठी उपलब्ध करणे हा आहे. महाराष्ट्रामध्ये ही योजना ऑनलाइन प्रवेश प्रणाली, पारदर्शक निवड प्रक्रिया आणि शुल्क परतफेड यंत्रणेमुळे

प्रभावीपणे राबवली जाते, ज्यामुळे गरीब कुटुंबांतील अनेक मुलांना, विशेषतः मुलींना, चांगल्या दर्जाच्या शाळांमध्ये प्रवेश मिळण्याची संधी मिळाली आहे.

अडथळे: प्राथमिक शिक्षणातील प्रवेशाचे प्रमाण मोठ्या प्रमाणात वाढले असले तरी शिक्षणाच्या गुणवत्तेबाबत गंभीर चिंता व्यक्त केली जाते. अनेक अभ्यासकांचे असे मत आहे की केवळ विद्यार्थ्यांची शाळेत नोंदणी वाढणे पुरेसे नसून त्यांना दर्जेदार आणि प्रभावी शिक्षण मिळणे तितकेच आवश्यक आहे. या संदर्भात Annual Status of Education Report हा भारतातील शिक्षणाच्या गुणवत्तेचा आढावा घेणारा महत्त्वाचा अहवाल मानला जातो.

ASER 2024 च्या अहवालानुसार ग्रामीण भागातील अनेक विद्यार्थ्यांना त्यांच्या इयत्तेनुसार अपेक्षित मूलभूत कौशल्ये आत्मसात करता आलेली नव्हती. उदाहरणार्थ, पाचवी इयत्तेतील अनेक विद्यार्थ्यांना दुसरी इयत्तेच्या स्तराचे साधे वाचन देखील नीट करता येत नव्हते. तसेच बेरीज, वजाबाकी यांसारख्या प्राथमिक गणिती क्रिया करण्यातही अनेक विद्यार्थ्यांना अडचणी येत असल्याचे आढळले. ही परिस्थिती शिक्षणाच्या गुणवत्तेच्या दृष्टीने चिंताजनक मानली जाते. यामागे शिक्षकांची कमतरता, मोठे वर्ग, अध्यापनाच्या पारंपरिक पद्धती आणि विद्यार्थ्यांच्या सामाजिक-आर्थिक पार्श्वभूमी यांसारखे अनेक घटक कारणीभूत असू शकतात. त्यामुळे प्रवेशासोबतच शिक्षणाची गुणवत्ता सुधारण्यासाठीही धोरणात्मक उपाययोजना करणे आवश्यक आहे.

आकृती- शालेय शिक्षणातील मुलींचे प्रमाण, UDISE+ अहवाल, 2024-25

शिक्षणातील टिकाव : माध्यमिक स्तरावरील आव्हाने

प्राथमिक शिक्षण पूर्ण केल्यानंतर माध्यमिक शिक्षणाकडे वळताना मुलींच्या शिक्षणात मोठी गळती (Dropout) दिसून येते.

गळतीची आकडेवारी : प्राथमिक स्तरावर पट नोंदणीचे प्रमाण (GER) 96.3% असताना माध्यमिक स्तरावर तो 79.5% पर्यंत खाली येतो.

गळतीची कारणे:

मुलींच्या शिक्षणाच्या प्रसारासाठी अनेक शासकीय योजना आणि धोरणे राबवली जात असली तरी प्राथमिक शिक्षणाच्या स्तरावर काही प्रमाणात मुलींची गळती अद्यापही आढळते. मुलींच्या शिक्षणातून गळती होण्यामागे सामाजिक, आर्थिक, सांस्कृतिक आणि शैक्षणिक अशा विविध प्रकारचे घटक कारणीभूत असतात. या घटकांचा एकत्रित परिणाम मुलींच्या शिक्षणाच्या सातत्यावर होतो.

1. आर्थिक अडचणी

गरीबी हे मुलींच्या शिक्षणातून गळतीचे एक प्रमुख कारण आहे. आर्थिक दृष्ट्या दुर्बल कुटुंबांमध्ये शिक्षणासाठी आवश्यक असलेला खर्च भागवणे कठीण जाते. जरी शासकीय शाळांमध्ये शिक्षण मोफत

असले तरी गणवेश, वहा, पुस्तके, प्रवास आणि इतर शैक्षणिक साहित्य यासाठी खर्च करावा लागतो. अशा परिस्थितीत अनेक कुटुंबे मुलींच्या शिक्षणाला कमी प्राधान्य देतात आणि त्यांना घरकाम किंवा इतर उत्पन्नाच्या कामात सहभागी करतात.

2. सामाजिक आणि सांस्कृतिक घटक

समाजातील पारंपरिक विचारसरणी आणि लैंगिक भेदभावामुळेही मुलींच्या शिक्षणावर परिणाम होतो. काही भागांमध्ये अजूनही मुलींचे शिक्षण मुलांच्या तुलनेत कमी महत्त्वाचे मानले जाते. तसेच मुलींच्या सुरक्षिततेबाबत पालकांमध्ये असलेली चिंता देखील त्यांच्या शिक्षणातील सातत्यावर परिणाम करते. काही ठिकाणी लहान वयात विवाह लावून देण्याची प्रथा देखील मुलींच्या शिक्षणात अडथळा निर्माण करते.

3. शाळांच्या पायाभूत सुविधांची कमतरता

ग्रामीण भागात अनेक शाळांमध्ये आवश्यक पायाभूत सुविधांचा अभाव आढळतो. शौचालयांची कमतरता, पिण्याच्या पाण्याची अपुरी व्यवस्था, वर्गखोल्यांची कमतरता आणि सुरक्षित वातावरणाचा अभाव या गोष्टी मुलींसाठी शाळेत जाणे कठीण बनवतात. विशेषतः मुलींसाठी स्वतंत्र शौचालय नसल्यास त्यांच्या शाळेत उपस्थितीत घट होते.

4. शाळांचे अंतर आणि वाहतूक सुविधा

ग्रामीण आणि दुर्गम भागांमध्ये शाळांचे अंतर जास्त असते. प्राथमिक शाळा जवळ असली तरी पुढील वर्गासाठी विद्यार्थ्यांना दूरच्या गावात जावे लागते. सुरक्षित वाहतूक सुविधा नसल्यामुळे पालक मुलींना शाळेत पाठवण्यास टाळाटाळ करतात.

5. घरगुती जबाबदाऱ्या

अनेक कुटुंबांमध्ये मुलींवर घरगुती कामांची जबाबदारी टाकली जाते. लहान भावंडांची काळजी घेणे, स्वयंपाकात मदत करणे, किंवा इतर घरकामे यामुळे मुलींना शाळेत नियमित उपस्थित राहणे कठीण होते. परिणामी त्या हळूहळू शिक्षणापासून दूर जातात.

6. शिक्षणाच्या गुणवत्तेशी संबंधित समस्या

काही वेळा शाळांमध्ये शिक्षकांची कमतरता, मोठ्या वर्गखोल्या आणि अध्यापनाच्या पारंपरिक पद्धती यामुळे विद्यार्थ्यांना शिक्षणात रस कमी होतो. जर विद्यार्थ्यांना शिक्षण समजण्यात अडचणी येत असतील तर ते शाळा सोडण्याची शक्यता वाढते.

मुलींच्या प्राथमिक शिक्षणातील गळती ही बहुआयामी समस्या आहे. या समस्येवर मात करण्यासाठी केवळ शैक्षणिक धोरणे पुरेशी नसून सामाजिक जागरूकता, आर्थिक सहाय्य, पायाभूत सुविधा आणि गुणवत्तापूर्ण शिक्षण यांचा एकत्रित विचार करणे आवश्यक आहे. शासन, समाज आणि शैक्षणिक संस्था यांच्या संयुक्त प्रयत्नांमुळेच मुलींच्या शिक्षणातील गळती कमी करता येईल आणि त्यांना शिक्षणाच्या मुख्य प्रवाहात टिकवून ठेवता येईल.

प्राथमिक शिक्षणाचा पुढील शैक्षणिक प्रवासावर परिणाम

प्राथमिक शिक्षण हे विद्यार्थ्यांच्या शैक्षणिक प्रवासाचा पाया मानले जाते. या स्तरावर मिळणारे शिक्षण विद्यार्थ्यांच्या बौद्धिक, सामाजिक आणि भावनिक विकासाला दिशा देत असते. विशेषतः मुलींच्या बाबतीत प्राथमिक शिक्षणाचे महत्त्व अधिक अधोरेखित होते, कारण याच टप्प्यावर त्यांच्या पुढील शैक्षणिक प्रवासाची पायाभरणी होते. प्राथमिक शिक्षणात प्रवेश, नियमित उपस्थिती आणि गुणवत्तापूर्ण अध्यापन मिळाल्यास मुली माध्यमिक व उच्च शिक्षणात टिकून राहण्याची शक्यता अधिक वाढते.

भारतामध्ये प्राथमिक शिक्षणाचा प्रसार वाढवण्यासाठी Right of Children to Free and Compulsory Education Act, 2009 लागू करण्यात आला. या कायद्यामुळे 6 ते 14 वर्षे वयोगटातील सर्व मुलांना मोफत आणि सक्तीचे शिक्षण मिळण्याचा अधिकार मिळाला. या धोरणामुळे प्राथमिक शिक्षणातील प्रवेशात मोठ्या प्रमाणात वाढ झाली आहे. शिक्षण मंत्रालयाच्या UDISE+ अहवालानुसार भारतातील प्राथमिक स्तरावर मुलींचा एकूण पटनोंदणी दर सुमारे 96% पेक्षा अधिक आहे. महाराष्ट्रातही प्राथमिक शिक्षणात मुलींचे प्रमाण सुमारे 47-48% आहे, जे लिंग समतेच्या दिशेने सकारात्मक संकेत दर्शवते.

प्राथमिक शिक्षणातील वाढलेला प्रवेश पुढील स्तरांवरील शिक्षणातही सकारात्मक परिणाम घडवतो. उदाहरणार्थ, शिक्षण मंत्रालयाच्या आकडेवारीनुसार प्राथमिक शिक्षण पूर्ण करणाऱ्या विद्यार्थ्यांपैकी मोठ्या प्रमाणात विद्यार्थी माध्यमिक शिक्षणात प्रवेश घेतात. प्राथमिक स्तरावर टिकाव वाढल्यास माध्यमिक स्तरावरील प्रवेश आणि उपस्थिती देखील वाढते. तसेच All India Survey on Higher Education अहवालानुसार भारतातील उच्च शिक्षणात महिलांचा सहभाग गेल्या दशकात सातत्याने वाढत आहे. 2014-15 मध्ये उच्च शिक्षणात महिलांचे प्रमाण सुमारे 46% होते, जे 2021-22 मध्ये वाढून जवळपास 48% पर्यंत पोहोचले आहे. यावरून असे स्पष्ट होते की प्राथमिक आणि माध्यमिक शिक्षणातील वाढलेला प्रवेश दीर्घकालीन काळात उच्च शिक्षणातील महिलांच्या सहभागातही वाढ घडवतो.

प्राथमिक शिक्षणाचा प्रभाव केवळ शैक्षणिक पातळीवर मर्यादित नसून तो सामाजिक आणि आर्थिक स्तरावरही दिसून येतो. शिक्षित मुली भविष्यात रोजगाराच्या अधिक संधी मिळवतात, आर्थिकदृष्ट्या स्वावलंबी बनतात आणि समाजातील निर्णय प्रक्रियेत सक्रिय भूमिका बजावू शकतात. तसेच शिक्षित महिलांच्या कुटुंबांमध्ये पुढील पिढ्यांच्या शिक्षणाला अधिक प्राधान्य दिले जाते, ज्यामुळे समाजात सकारात्मक बदल घडून येतात. महाराष्ट्रासारख्या प्रगत राज्यात प्राथमिक शिक्षणाचा विस्तार आणि गुणवत्तेतील सुधारणा यामुळे मुलींच्या शिक्षणात सकारात्मक बदल दिसून येतो. तथापि प्राथमिक स्तरावर मिळणाऱ्या शिक्षणाची गुणवत्ता, पायाभूत सुविधा आणि शिक्षकांची उपलब्धता या घटकांवर सतत लक्ष देणे आवश्यक आहे. कारण मजबूत प्राथमिक शिक्षणाशिवाय विद्यार्थ्यांचा पुढील शैक्षणिक प्रवास मजबूत होऊ शकत नाही.

त्यामुळे प्राथमिक शिक्षण हा मुलींच्या शैक्षणिक विकासाचा मूलभूत आधार आहे. प्रवेश, टिकाव आणि गुणवत्तापूर्ण शिक्षण या तिन्ही घटकांवर भर दिल्यास मुलींच्या माध्यमिक आणि उच्च शिक्षणातील सहभाग अधिक वाढू शकतो आणि त्यातून समाजाच्या सर्वांगीण विकासाला चालना मिळू शकते.

उच्च शिक्षणातील महिलांचा सहभाग

भारतातील शिक्षण व्यवस्थेमध्ये महिलांचा सहभाग मागील काही दशकांत लक्षणीयरीत्या वाढलेला दिसून येतो. शिक्षणातील लैंगिक समानता (Gender Equality) साध्य करण्यासाठी केंद्र आणि राज्य

सरकारांनी विविध धोरणे, शिष्यवृत्ती योजना, वसतिगृहे, आर्थिक सहाय्य आणि सुरक्षित शैक्षणिक वातावरण उपलब्ध करून देण्यावर भर दिला आहे. यामुळे महिलांच्या उच्च शिक्षणातील सहभागात सातत्याने वाढ होत असल्याचे दिसून येते.

भारत सरकारच्या शिक्षण मंत्रालयाद्वारे प्रकाशित होणारा All India Survey on Higher Education (AISHE) हा अहवाल देशातील उच्च शिक्षणाची स्थिती समजून घेण्यासाठी महत्वाचा स्रोत मानला जातो. या अहवालामध्ये महाविद्यालये, विद्यापीठे, विद्यार्थी नोंदणी, शिक्षक, पायाभूत सुविधा आणि विविध सामाजिक गटांच्या सहभागाबाबत माहिती दिली जाते. AISHE 2021-22 अहवालानुसार भारतातील उच्च शिक्षणात एकूण विद्यार्थी नोंदणी सुमारे 4.33 कोटी इतकी आहे. त्यापैकी 2.07 कोटी विद्यार्थी महिला आहेत, म्हणजेच एकूण नोंदणीपैकी जवळपास 48% सहभाग महिलांचा आहे.

महिलांच्या नोंदणीतील वाढ

गेल्या काही वर्षांत महिलांच्या उच्च शिक्षणातील नोंदणीमध्ये लक्षणीय वाढ झाली आहे. 2014-15 मध्ये उच्च शिक्षणातील महिलांची संख्या सुमारे 1.57 कोटी होती. ही संख्या 2021-22 मध्ये वाढून 2.07 कोटी झाली आहे. म्हणजेच सात वर्षांच्या कालावधीत महिलांच्या नोंदणीमध्ये सुमारे 32% वाढ झाली आहे. ही वाढ केवळ संख्यात्मक नाही तर एकूण शिक्षण व्यवस्थेतील बदलांचेही प्रतीक आहे. 2014-15 पासून उच्च शिक्षणातील एकूण नोंदणीमध्ये सुमारे 91 लाखांची वाढ झाली असून या वाढीपैकी 55% वाढ महिलांच्या नोंदणीमुळे झाली आहे.

शैक्षणिक शाखांमधील महिलांचा सहभाग

AISHE अहवालानुसार विविध अभ्यासक्रमांमध्ये महिलांचा सहभाग वेगवेगळ्या प्रमाणात दिसून येतो.

उदाहरणार्थ:

कला (Arts) शाखेत महिलांचे प्रमाण सुमारे 51% आहे.

विज्ञान (Science) शाखेत महिलांचा सहभाग सुमारे 50% आहे.

वाणिज्य (Commerce) शाखेत महिलांचे प्रमाण सुमारे 47% आहे.

यावरून असे दिसून येते की पारंपरिक अभ्यासक्रमांमध्ये महिलांचा सहभाग तुलनेने अधिक आहे. तथापि अभियांत्रिकी आणि तांत्रिक शिक्षणाच्या क्षेत्रात महिलांचे प्रमाण तुलनेने कमी आहे. उदाहरणार्थ अभियांत्रिकी आणि तंत्रज्ञान क्षेत्रात महिलांचा सहभाग सुमारे 29% आहे, जे अजूनही लिंग असमानता दर्शवते.

पदव्युत्तर आणि संशोधन स्तरावरील महिलांचा सहभाग

उच्च शिक्षणातील महिलांचा सहभाग केवळ पदवी स्तरावर मर्यादित नसून पदव्युत्तर आणि संशोधन स्तरावरही वाढताना दिसून येतो. AISHE अहवालानुसार पदव्युत्तर अभ्यासक्रमांमध्ये महिलांचे प्रमाण अनेक विषयांमध्ये पुरुषांपेक्षा जास्त आहे. उदाहरणार्थ: एम.ए. (MA), एम.कॉम. (M.Com.), एम.एड. (M.Ed.) या अभ्यासक्रमांमध्ये महिलांचे प्रमाण लक्षणीयरीत्या अधिक आहे.

संशोधनाच्या स्तरावरही महिलांची उपस्थिती वाढत आहे. 2014-15 मध्ये पीएच.डी. कार्यक्रमांमध्ये महिलांची संख्या सुमारे 47,717 होती. ही संख्या 2021-22 मध्ये वाढून 98,636 इतकी झाली आहे. यावरून असे दिसते की संशोधन क्षेत्रातही महिलांचा सहभाग वाढत आहे.

महिलांच्या शिक्षणातील वाढीस कारणीभूत घटक

महिलांच्या उच्च शिक्षणातील वाढत्या सहभागामागे अनेक घटक कारणीभूत आहेत:

1. **शासकीय शिष्यवृत्ती योजना**-गरीब आणि वंचित घटकांतील मुलींसाठी आर्थिक सहाय्य.
2. **मुलींसाठी वसतिगृहे आणि सुरक्षितता उपाययोजना**-ग्रामीण भागातील मुलींना शहरातील शिक्षणासाठी मदत.
3. **महिला सक्षमीकरण कार्यक्रम**-शिक्षणाच्या माध्यमातून महिलांना स्वावलंबी बनवण्यावर भर.
4. **सामाजिक जागरूकता**-पालक आणि समाजामध्ये मुलींच्या शिक्षणाबाबत सकारात्मक दृष्टिकोन वाढणे.

महाराष्ट्रातील स्थिती

महाराष्ट्र हे भारतातील उच्च शिक्षणाच्या दृष्टीने महत्त्वाचे राज्य आहे. राज्यात मोठ्या प्रमाणावर विद्यापीठे, महाविद्यालये आणि व्यावसायिक शिक्षण संस्था आहेत. AISHE अहवालानुसार महाराष्ट्र हे उच्च शिक्षणातील एकूण विद्यार्थी नोंदणीच्या दृष्टीने भारतातील अग्रगण्य राज्यांपैकी एक आहे.

राज्यातील विविध अभ्यासक्रमांमध्ये महिलांचा सहभाग वाढत आहे. विशेषतः कला, विज्ञान, शिक्षण आणि वैद्यकीय क्षेत्रात मुलींचे प्रमाण लक्षणीय आहे.

शिक्षण हक्क कायदांमलबजावणी आणि महिलांच्या उच्च शिक्षणातील वाढीचा प्रवाह

भारतामध्ये मुलींच्या शिक्षणातील वाढ समजून घेण्यासाठी प्राथमिक शिक्षणापासून उच्च शिक्षणापर्यंतचा संपूर्ण शैक्षणिक प्रवास विचारात घेणे आवश्यक आहे. 2009 मध्ये लागू झालेल्या Right of Children to Free and Compulsory Education Act, 2009 (RTE) या कायद्याने शिक्षण क्षेत्रात महत्त्वपूर्ण बदल घडवून आणले. शिक्षण हक्क कायदा मुळे प्राथमिक शिक्षणात मुलींचा प्रवेश मोठ्या प्रमाणात वाढला आणि याच वाढीचा परिणाम पुढील स्तरांवर म्हणजे माध्यमिक आणि उच्च शिक्षणातही दिसून येऊ लागला.

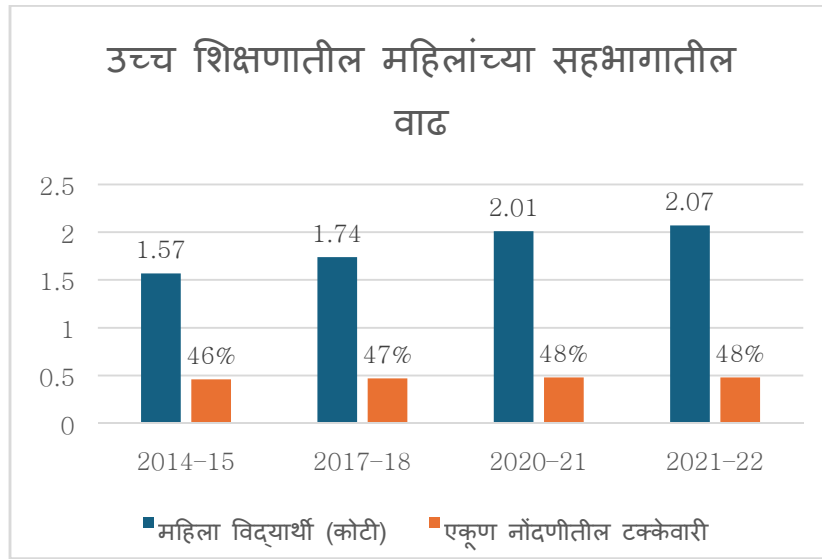
प्राथमिक शिक्षणातील वाढ आणि त्याचा दीर्घकालीन परिणाम

शिक्षण हक्क कायदालागू झाल्यानंतर भारतातील शालेय शिक्षणात मुलींच्या नोंदणीमध्ये मोठी वाढ झाली. शिक्षणाशी संबंधित राष्ट्रीय आकडेवारीनुसार प्राथमिक स्तरावर मुलींचे प्रमाण सुमारे 47-48% पर्यंत पोहोचले आहे, जे शिक्षणातील लिंग समानतेचे संकेत देते. प्राथमिक शिक्षणातील ही वाढ दीर्घकालीन शैक्षणिक परिणाम घडवते. जेव्हा मुलींना प्राथमिक शिक्षणात प्रवेश आणि सातत्य मिळते, तेव्हा त्या माध्यमिक आणि उच्च माध्यमिक शिक्षण पूर्ण करण्याची शक्यता वाढते. परिणामी उच्च शिक्षणातील महिलांचा सहभागही वाढू लागतो. त्यामुळे शिक्षण हक्क कायदाहा केवळ प्राथमिक शिक्षणापुरता मर्यादित नसून तो उच्च शिक्षणाच्या विस्तारासाठी आधारभूत धोरण मानला जातो.

उच्च शिक्षणातील महिलांच्या सहभागातील वाढ

भारत सरकारच्या शिक्षण मंत्रालयाद्वारे प्रकाशित All India Survey on Higher Education (AISHE) अहवालानुसार मागील दशकात महिलांच्या उच्च शिक्षणातील नोंदणीमध्ये सातत्याने वाढ होत आहे. AISHE 2023-24 अहवालानुसार भारतातील एकूण उच्च शिक्षणातील विद्यार्थी नोंदणी सुमारे 4.33 कोटी आहे. त्यापैकी 2.07 कोटी विद्यार्थी महिला असून एकूण नोंदणीपैकी सुमारे 48% सहभाग महिलांचा आहे.

महिलांच्या नोंदणीमध्ये दीर्घकालीन वाढ पुढील आकडेवारीतून स्पष्ट होते:

आकृती - उच्च शिक्षणातील महिलांच्या सहभागातील वाढ, AISHE 2014-15, 2017-18, 2020-21, 2021-

22

या कालावधीत महिलांच्या नोंदणीमध्ये सुमारे 32% वाढ झाली असून जवळपास 50 लाख महिला विद्यार्थी उच्च शिक्षणात नव्याने दाखल झाले आहेत. तसेच 2014-15 नंतर उच्च शिक्षणातील एकूण विद्यार्थ्यांच्या वाढीपैकी 55% वाढ महिलांच्या नोंदणीमुळे झाली आहे, यावरून महिलांच्या शिक्षणातील वाढीचा वेग अधिक असल्याचे दिसून येते.

उच्च शिक्षणातील सहभागाचे प्रमाण (Gross Enrolment Ratio)

AISHE अहवालानुसार 18-23 वयोगटातील विद्यार्थ्यांच्या उच्च शिक्षणातील सहभागाच्या प्रमाणामध्येही महिलांचा सहभाग वाढत आहे. महिलांचे हे प्रमाणसुमारे 28.5% असून तो पुरुषांच्या प्रमाणापेक्षा किंचित जास्त आहे. ही आकडेवारी दर्शवते की शिक्षण क्षेत्रात महिलांची उपस्थिती सातत्याने वाढत आहे आणि लिंग समता साध्य करण्याच्या दिशेने सकारात्मक प्रवृत्ती दिसून येते.

शिक्षण हक्क कायदा आणि उच्च शिक्षणातील संबंध

भारतामध्ये शिक्षणाच्या क्षेत्रात दीर्घकालीन बदल घडवून आणण्यासाठी शिक्षण हक्क कायदा महत्त्वाचा मानला जातो. शिक्षण हक्क कायदा लागू झाल्यानंतर प्राथमिक शिक्षणातील प्रवेशात मोठ्या प्रमाणात वाढ झाली आणि त्याचा सकारात्मक परिणाम पुढील शैक्षणिक स्तरांवरही दिसून येऊ लागला. त्यामुळे प्राथमिक शिक्षणापासून उच्च शिक्षणापर्यंतचा शैक्षणिक प्रवास अधिक मजबूत आणि सुसंगत झाला आहे.

शिक्षण हक्क कायद्याच्या अंमलबजावणीमुळे सर्वप्रथम प्राथमिक शिक्षणातील प्रवेशात लक्षणीय वाढ झाली. शिक्षण मंत्रालयाच्या UDISE+ अहवालानुसार भारतातील प्राथमिक स्तरावर मुलींचा एकूण पटनोंदणी दर 96% पेक्षा अधिक आहे. याचा अर्थ असा की प्राथमिक शिक्षणासाठी पात्र असलेल्या बहुतांश मुलींना शाळेत प्रवेश मिळत आहे. पूर्वी सामाजिक, आर्थिक आणि सांस्कृतिक अडथळ्यांमुळे अनेक मुली शाळेबाहेर राहायच्या; परंतु शिक्षण हक्क कायद्यामुळे शाळांची संख्या वाढवणे, मोफत पाठ्यपुस्तके देणे, मध्यान्ह भोजन योजना आणि शिक्षकांची उपलब्धता वाढवणे यांसारख्या उपाययोजनांमुळे या परिस्थितीत सकारात्मक बदल झाला.

प्राथमिक शिक्षणातील प्रवेश वाढल्यामुळे माध्यमिक शिक्षणातील संक्रमण दर (Transition Rate) देखील सुधारला आहे. जेव्हा मुलांना प्राथमिक स्तरावर सातत्यपूर्ण शिक्षण मिळते, तेव्हा ते पुढील स्तरावर जाण्याची शक्यता वाढते. 2023-24 च्या UDISE+ अहवालानुसार प्राथमिक ते उच्च प्राथमिक स्तरावर विद्यार्थ्यांचा संक्रमण दर सुमारे 90% पेक्षा अधिक आहे. मुलींच्या बाबतीतही ही प्रवृत्ती दिसून येते. यामुळे मुली माध्यमिक शिक्षण पूर्ण करण्यासाठी अधिक प्रमाणात शाळेत टिकून राहतात.

याच प्रक्रियेचा पुढील परिणाम म्हणजे उच्च माध्यमिक शिक्षण पूर्ण करणाऱ्या मुलींच्या संख्येत वाढ होणे. पूर्वी अनेक मुली प्राथमिक शिक्षणानंतर शिक्षण सोडत असत; परंतु शिक्षण हक्क कायद्यामुळे शैक्षणिक पायाभूत सुविधा सुधारल्याने आणि शासकीय योजनांमुळे मुलींच्या शिक्षणातील टिकाव वाढला आहे. त्यामुळे अधिक मुली माध्यमिक व उच्च माध्यमिक शिक्षण पूर्ण करू लागल्या आहेत. हा बदल उच्च शिक्षणातील महिलांच्या सहभागासाठी महत्त्वाचा पाया तयार करतो.

या सर्व प्रक्रियेचा अंतिम परिणाम म्हणजे उच्च शिक्षणात महिलांचा वाढता सहभाग. भारत सरकारच्या All India Survey on Higher Education (AISHE) अहवालानुसार उच्च शिक्षणात महिलांचे प्रमाण सुमारे 48% पर्यंत पोहोचले आहे. हे दर्शवते की शालेय शिक्षणातील वाढीचा प्रभाव उच्च शिक्षणातही दिसून येतो. प्राथमिक शिक्षणातील मजबूत पाया विद्यार्थ्यांना पुढील शिक्षणासाठी आवश्यक कौशल्ये, आत्मविश्वास आणि प्रेरणा प्रदान करतो.

या सर्व घटकांचा विचार करता शिक्षण हक्क कायदा हा शिक्षण व्यवस्थेतील सातत्यामजबूत करणारा एक महत्त्वाचा धोरणात्मक हस्तक्षेप मानला जातो. सातत्याम म्हणजे विद्यार्थ्यांचा शिक्षणातील सततचा प्रवास-प्राथमिक शिक्षणापासून माध्यमिक, उच्च माध्यमिक आणि पुढे उच्च शिक्षणापर्यंतचा. जर या शैक्षणिक यंत्रणेचा प्रारंभिक टप्पा मजबूत असेल, म्हणजेच प्राथमिक शिक्षणात प्रवेश, टिकाव आणि गुणवत्तापूर्ण शिक्षण उपलब्ध असेल, तर विद्यार्थ्यांची पुढील स्तरांवरील प्रगती अधिक सुलभ होते.

म्हणूनच शिक्षण हक्क कायद्यामुळे केवळ प्राथमिक शिक्षणातील प्रवेश वाढलेला नाही, तर त्याने दीर्घकालीन दृष्टीने मुलींच्या संपूर्ण शैक्षणिक प्रवासाला गती दिली आहे. एकूणच पाहता महाराष्ट्रात शिक्षण हक्क कायद्यामुळे प्राथमिक शिक्षणातील प्रवेश वाढला आणि त्याचा सकारात्मक परिणाम माध्यमिक व उच्च शिक्षणातही दिसून येतो. प्राथमिक शिक्षणातील मजबूत पाया मुलींच्या पुढील शैक्षणिक प्रवासासाठी महत्त्वाचा ठरतो.

निष्कर्ष (Conclusion)

या संशोधनाच्या आधारे असे स्पष्ट होते की भारतातील शिक्षण व्यवस्थेमध्ये मुलींच्या शिक्षणात गेल्या काही दशकांमध्ये लक्षणीय प्रगती झाली आहे. विशेषतः Right of Children to Free and Compulsory Education Act, 2009 (RTE) या कायद्यामुळे प्राथमिक शिक्षणाच्या स्तरावर मुलींच्या प्रवेशात मोठी वाढ झाली आहे. या कायद्यामुळे 6 ते 14 वर्षे वयोगटातील सर्व मुलांना मोफत आणि सक्तीचे शिक्षण देण्याची हमी मिळाली, ज्यामुळे अनेक मुलींना प्रथमच शाळेत जाण्याची संधी उपलब्ध झाली. शासकीय योजनांमुळे शाळांची संख्या वाढवणे, मोफत पाठ्यपुस्तके आणि मध्यान्ह भोजन योजना यांसारख्या उपाययोजनांनी पालकांचा शिक्षणाकडे सकारात्मक दृष्टिकोन वाढवण्यास मदत केली. परिणामी प्राथमिक शिक्षणातील लिंग विषमता मोठ्या प्रमाणात कमी झाली आहे.

तथापि, प्राथमिक शिक्षणातील प्रगती असूनही माध्यमिक शिक्षणाच्या स्तरावर काही प्रमाणात गळतीअजूनही दिसून येते. सामाजिक आणि आर्थिक अडचणी, ग्रामीण भागातील शाळांचे अंतर, सुरक्षिततेचे प्रश्न, तसेच काही ठिकाणी असलेल्या पारंपरिक सामाजिक रूढी यामुळे अनेक मुलींना शिक्षण पुढे चालू ठेवणे कठीण जाते. त्यामुळे प्राथमिक स्तरावर प्रवेश मिळालेल्या मुलींना माध्यमिक स्तरापर्यंत टिकवून ठेवणे हे शिक्षण व्यवस्थेसमोरील एक महत्त्वाचे आव्हान आहे.

सकारात्मक बाब म्हणजे उच्च शिक्षणातील महिलांचा सहभाग सातत्याने वाढत आहे. भारत सरकारच्या All India Survey on Higher Education याअहवालानुसार उच्च शिक्षणातील महिलांचे प्रमाण जवळपास 48 टक्क्यांपर्यंत पोहोचले आहे. यावरून असे दिसते की प्राथमिक आणि माध्यमिक शिक्षणातील वाढीचा परिणाम दीर्घकालीन काळात उच्च शिक्षणातील महिलांच्या सहभागातही दिसून येत आहे. शिक्षित महिलांना रोजगाराच्या अधिक संधी मिळतात आणि त्या समाजाच्या आर्थिक व सामाजिक विकासात सक्रिय भूमिका बजावतात.

याशिवाय शासनाच्या विविध योजना-जसे की मुलींसाठी शिष्यवृत्ती योजना, वसतिगृहे, मोफत शिक्षणाच्या योजना आणि सामाजिक जागरूकता कार्यक्रम-यांमुळे मुलींच्या शिक्षणात सकारात्मक बदल

दिसून येत आहेत. या उपाय योजनांमुळे आर्थिकदृष्ट्या दुर्बल कुटुंबांतील मुलींनाही शिक्षणाच्या संधी उपलब्ध होत आहेत.

एकूणच पाहता, मुलींच्या शिक्षणाच्या प्रसारासाठी प्राथमिक ते उच्च शिक्षणापर्यंत अखंड आणि सुसंगत शैक्षणिक धोरणांची आवश्यकता आहे. शिक्षणाच्या प्रत्येक स्तरावर प्रवेश, टिकाव आणि गुणवत्तापूर्ण शिक्षण यावर भर दिल्यास मुलींच्या शैक्षणिक प्रवासाला अधिक बळ मिळेल. यामुळे केवळ शिक्षणातील लिंग समानता साध्य होणार नाही, तर समाजाच्या सर्वांगीण विकासालाही चालना मिळेल.

संदर्भ

- 1) AISHE. (2022). *All India Survey on Higher Education Report*. Ministry of Education, Government of India.
- 2) Government of India. (2011). *Census of India 2011*. Registrar General of India.
- 3) Ministry of Education. (2023). *UDISE+ School Education in India Report*. Government of India.
- 4) UNESCO. (2020). *Global Education Monitoring Report*. UNESCO Publishing.
- 5) Dreze, J., & Sen, A. (2013). *An uncertain glory: India and its contradictions*. Princeton University Press.
- 6) Times of India. (2025). School enrollment trends in Maharashtra.
- 7) Times of India. (2025). Secondary school dropout rates in Maharashtra.
- 8) Hindustan Times. (2024). Female enrollment in higher education reaches record level.

